

УДК821.512.154.

ТУРДУБАЕВА Н.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Turdubaeva N.
KNU named after J.Balasagyn
Nasgult.72@mail.ru

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ДАСТАНЫНЫН ТИЛИ

Язык поэмы «Благодатное знание» Жусупа Баласагына

The language of the poem “Beneficial Knowledge” Zhusup Balasagyn

Аннотация: Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанынын тили байыркы кыргыз тилинде жазганын далилдөө иретинде оригиналдагы сөздөрдү, тыбыштык өзгөчөлүктөрдү мисал катары келтирүү менен далилдейт.

Аннотация: автор приводя слова и фонетические особенности из текста оригинала доказывает, что Жусуп Баласагын поэму “Благодатное знание” написал на древнекыргызском языке.

Annotation: the author gives a speech and phonetic features of the original text and shows that Zhusup Balasagyn poem “Blagodatnoe knowledge” written in ancient Kyrgyz.

Негизги сөздөр: тили, салыштырма-тарыхый метод, уйгур, өзбек, казак, кыргыз, орус, терс, кырмачы, тогуз, төрт, тишиң, оригинал, сөздүк, тыбыш, тамга, Урумчу, котормо.

Ключевые слова: язык; сравнительно-исторический метод; уйгур; узбек; казак; русский; против; кырмачы; девять; четыре; зубы; оригинал; словарь; буквы; Урумчу; перевод.

Key words: language; comparative-historical method; Uighur; Uzbek; Cossack; Russian; against kymachy; nine; four; teeth; original; dictionary; letter; Urumqi; translation.

Жазуучу Чынгыз Айтматов 1986-жылы Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинде сүйлөгөн сөзүндө Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан бери келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын – отурукташкан менен оозеки көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган **накта биздин улуттук кенчибиз**» – деп жазса, (1.2-б) профессор тарыхчы Өмүркул Караевдин «Жусуп Баласагын жана анын доору» аттуу макаласында адегенде Жусуп Баласагындын доору жөнүндө кабар берип:

«Кутадгу билиг» уйгурларга таандык мурас деген пикирлер туура эмес. XI кылымда алар негизинен Чыгыш Түркстанда жашап, бул аймакта эки мамлекетти түзүшкөн. Ал мезгилде уйгурлар будда динине сыйынышкан.

Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө Караханийлердин аларга каршы чабуулга өтүшүп, Монглак аттуу аймакты басып алышкандыгы, идолдорун талашкандыгы жөнүндө ыр менен жазылган маалымат бар. Корутундулап айтканда, «Кутадгу билиг» Караханийлер мамлекетинин Борборлук Тянь-Шань жана Жети-Суу аймагында жашаган кыргыз, ягма, карлук, тукси ж.б. түрк элдеринин орток адабий мурасы болуп эсептелет», – десе, тилчи Сагалы Сыдыков «Баласагундук Жусуп жөнүндө эмне билебиз?» (Кыргыз. маданияты, 1986, 29-июль) аттуу макаласында ушул эле идеяны улантып: «Чыгарма таза түркчө тилде жазылган, демек, эстеликтин тилдик фактылары – поэма Карахан мамлекетин негиздеген карлук, чигил, ягма, тукси, кыргыз, кыпчак уруулук бирикмедеги түрк элдеринин оозеки сүйлөө тилинин негизинде жазылган деп жыйынтык чыгарууга болот» – дейт. Ал эми окумуштуу А.Касымжанов «Рухий маданияттын башатында» (Кыргызстан маданияты, 1986, 7-август) аттуу макаласында: «Поэмадын тили азыркы кыргыз, түркмөн, казак, өзбек, уйгур тилдерине жакын жана түшүнүктүү. Жусуп кыргыз жергесинде туулган, кыргыз рухий маданиятынын тегинде турат. ...Аны азыркы кыргыз, казак, өзбек, уйгурлардын орток түп тили десе да болчудай», – десе, казак тилине которгон котормочу, акын Аскар Егеубаев: «Калай десекте «Кутадгу билиг» – баурлас түркиялктарынын орток казасы, – деп, (2.28-б) Махмуд Кашкаринин кириш сөзүндөгү жазган маалыматтарды келтирүү менен бирге, бир элдин энчисине берип койбой, жалпы түрк элинин эстелиги катары баалашыбыз керек деген идеяны колдоого алат. Бирок, айрым тектеш түрк тилдеринин ичинен, өзгөчө кийинки

изилдөөлөрдө кээ бир окумуштуулар Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанын, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» өз элинин төл адабий эстелиги катары эсептешип, анын ичинен өзгөчө уйгур элинин окумуштуулары эч кандай тарыхый негиздерге жана илимий далилдерге таянбай туруп, өздөрүнүн төл адабий эстеликтери катары көрсөтүүгө аракет кылып жүрүшөт. Бугамисал катары профессор Азиз Нарынбаевдин «Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров» аттуу эмгегиндеги мындай деп жазган оюн келтирүүгө болот: *«Всеми цивилизованному миру хорошо известно уникальная дидактическая поэма «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») выдающегося уйгурского поэта, мыслителя и общественного деятеля Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни, такой значительный памятник средневековья как «Дивани лугат ат-тюрк» («Словарь тюркских наречий») крупного уйгурского ученого М.Кашкари».*

(3.106-б) Андан кийин Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанындагы философиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтып, ал эми эмне үчүн «уйгур элинин окумуштуусу» деп атагандыгы жөнүндө тарыхый таянган жана илимий далилдүү негиздерден кабар бербестен, мындай деп жазат: *«Утверждение о том, что Юсуф Баласагуни и Махмуд Кашкари являются выдающимися учеными и мыслителями уйгурского народа содержатся в работах, изданных в СССР, и в Китае»,* – деп айтып, аягында таянган илимий китептеринин аттарын санап өтөт. Атап айтсак, «Кутадгу билиг» дастанынын уйгур тилиндеги котормосунда жазылган баш сөзүндөгү сөздөр; «Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян» аттуу 1986- жылы Кытайда уйгур тилинде чыккан макалалар жыйнагын; А.Н.Бернштамдын «Очерки древней и средневековой истории уйгурского народа», Д.Ш.Тихоновдун «Хозяйство и общественный строй уйгурского государство X–XIII вв.», Р.Р.Рахимовдун «Судьбы неханских народов в КНР», М.М.Алиевдин «Жанры уйгурского фольклора» аттуу эмгектерин далил иретинде санап өтөт. Бул далил катары профессор А.Нарынбаев тарабынан келтирилген илимий китептерди карап чыккандан кийин, буларда «уйгур окумуштуусу» деген позицияны көздөгөн, илимий жана тарыхый фактыларсыз жазылган пикирлерди гана көрүүгө болот. Мындай өзгөчөлүктөр, айрыкча, «Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян» аттуу макалалар жыйнагында байкалат. Мисалы, Ахмед Зийади: «Пүтүн шерк адабиятына зор таасир көрсөткөн, уйгур поэзиясынын жарык өкүлү болгон Юсуф Хас Хажип караханийлер доорунун ана бир улут вакили, бийик уйгур алымы Махмуд Кашкаринин замандашы жана анын маслакдиши эди» – десе, Мухаттат Зунун: «XI асар ортосунда Кашкар-уйгур миллаты үчүн эң зор ихтидарлык экки бийик перзент тугуп, буларны экки бийик илим кылып этиштүрүп, илим дүйнөсүнө тактым кылды. Алардын бири – иран өтмүштики уйгур бадалбий адабиятынын намайандысы, санат шахири, адеп, пазыл илим ...Юсуф Хас Хажип. Экинчиси болсо, уйгур окумуштуусу ... «Түркий тилдер дивонини» автору М.Кашкаридур» – дейт. Гайратжан Осмон: «Кутадгу билиг» уйгур калкынын XI кылымдагы эң кымматлык, эң жарык тарыхый ядыгарлыгыдыр», – десе, уйгур тилине которгон котормочулар баш сөзүндө: «Кутадгу билиг» (бакыт – саадетке ериштургучи билим) – уйгур халкынын XI асерде йашаган мутаппакуры, шайыры Юсуп Хас Хажип тарапидан йазылган чоң кадимлик дастан» деп жазышат.(4.1,11,19-б.) Ал эми Г.Р.Рахимов: «Судьбы неханских народов в КНР» деген эмгегинде: «Первое тюркоязычное произведение мусульманской письменной литературы – дидактическое поэма «Кутадгу билиг» («Наука о счастье») уйгура Юсуфа Хас Хаджиба Баласагунского было написано в 1068–1070 гг. Другим выдающимся произведением на уйгурском языке является «Дивон лугат-ат-тюрк» («Словарь тюркских языков») выдающегося ученого XI в. М.Кашкари», – деп жазса,(5.15-б) окумуштуу М.М.Алиева: «Крупнейшие тюркологи мира в своих работах убедительно доказали, что древнейшие уйгурские письменные памятники по языку являются уйгурскими. Они возникли в самый расцвет Уйгурского каганата. Однако, довольно многие ученые этот рано сложившийся и имевший широкий ареал литературный язык не называют как положено его называть, уйгурским, и именует тюркским, тем самым внося путаницу и неразбериху в это понятие. К сожалению, такое положение сложилось историческое, ведь этот язык не называется уйгурским еще со временем М.Кашкарского, первого уйгурского ученого, который раньше других на средневековом Востоке занимался сравнением и сопоставлением тюркских языков и диалектов», – деп жазат.(6.11-б.)Негизинен дастандын тили уйгур тилине жакын деген көз караш окумуштуулардын ортосунда көптөн бери талаштуу маселелердин бири болуп келе жатат. Маселен, уйгур окумуштуулары Вахиджан Гупур, Аскар Хусейин, А.Нарынбаев «Кутадгу билиг» дастанынын тили байыркы уйгур тили деп эсептешсе, академиктер: Б.Юнусалиев, Б.Жамгырчинов, Т.Сыдыкбеков, профессорлор: К.Артыкбаев, Ж.Бактыгулов, З.Эралиев «Кутадгу билиг» дастаны орто кылымдагы кыргыз тилинде жазылган деп эсептешет.(7)

Профессор К.Артыкбаев жогорудагыдай ачакей пикирлердин бир пикирге келишин аныктоо үчүн 1969-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасынын санына түрколог В.В.Радловдун «Кутадгу билигке» жазган акыркы сөзүн ал кезде Кыргыз Мамлекеттик университетинин чет тилдер факультетиндеги немец тили кафедрасынын башчысы Абдыкерим Жолдошбековго немец тилинен кыргыз тилине котортуп, жарыялап берет. Себеби, дастанды изилдөөгө 20 жылдык өмүрүн арнаган түрколог В.В.Радлов дастандын тили уйгур тили эмес экендигин ырастай турган эки орчундуу төмөнкүдөй көз карашын жазып кеткенин байкайт.

1. 1891- жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, «Кутадгу билиг» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок «Кутадгу билиг» уйгур деген бир дагы сөз кездешпейт.

2. «Кутадгу билиг» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе – уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып жана бул болсо, автордун өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат.

Мындай эки орчундуу көз карашын жазуу менен дастандын тили тууралуу В.В.Радлов мындайча жыйынтык чыгарат: «Бул эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиясында жазылган, анткени ал наречие автордун өз эне тили катары колдонулат».(8)Негизи, дастандын тили уйгур

тили эмес деген оюн ырастоочу бирден бир далил,бул автордун ыр жана кара сөз түрүндө жазылган кириш сөзүндөгү маалыматтар болуп эсептелет. Мындай далилдөөнү профессор Качкынбай Артыкбаев өзүнүн бир нече макалаларында да колдойт. Чындыгында, Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанынын кара сөз жана ыр түрүндөгү кириш сөзүндө, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинин кириш сөзүндө бизди талашпай турган ойлорун жазып кетишкен. Сөзүбүз далилдүү болуш үчүн, кириш сөздөрүндө жазган маалыматтардан келтирели:

Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанынын кара сөз жана ыр түрүндөгү кириш сөздөрүндө: **Кара сөз түрүндөгү кириш сөзүндө:**

Буграхан тилинде жана түрк сөзү менен (эч ким) мындан жакшыраак китепти дегеле жазган жок.

Ыр түрүндөгү кириш сөзүндө:

Китепти окуй турган окурманым,

Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунары□, –

деп жазса,(9) ал эми Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинин кириш сөзүндө: «...кыргыз, кыпчак, огуз, тукси, ягма, чигил, ыграк, чарук тилдери нукура түркчө», – деп бир жеринде белгилесе, бир жеринде: «Мен түрктөр, түркмөндөр, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштактарын жана жайлоолорун көп жылдар кезип чыктым, лугаттарын (сөздөрүн) топтодум. Ар кыл сөз маанилерин үйрөнүп, аныктап чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, балким бул тилдердеги ар бир кичинекей өзгөчөлүктөрдү да аныктоо үчүн иштедим», – деп өзүнүн эмгегин жазгандыгын эскертет.(10.8,26-б) Демек, бул эки эстеликтин авторлорунун өздөрү жазган маалыматтарынан мындайча жыйынтык чыгарсак болот.

Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын түрк сөзү менен жаздым десе, ал эми Махмуд Кашкари таза түркчө деп эсептеген уруулардын ичинде «кыргыз» деген сөз э□ биринчи иретте айтылып, ошол кезде түрк элдерин түзгөн калктын, уруулардын, чо□ элдеринин катарына кыргызды кошкондон кийин, анда Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны байыркы кыргыз тилинде жазылган деп эсептөөгө толук негиз бар экен. Э□ кызыгы, түрколог Махмуд Кашкари: «уйгурлардын тили түркчө, лектин (бирок) өздөрү бири-бири менен сүйлөшкөндө, башка бир тилдери да бар, – деп белгилеп өткөн.(10.65-б;11.76-б)Демек, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу эмгегинде кыргыздар бир нече орунда сөзгө алынып, кыргыздар түрк элдеринин бир уруусу,алардын тили жала□ түркчө деп эсептеген пикиринде, түрколог В.В.Радловдун «уйгур тилинде жазылган эмес» деген пикиринде, профессор К.Артыкбаевдин, тарыхчы Ө.Караевдин, тилчи С.Сыдыковдун пикирлеринде канчалык чындык бар экендигин эч кандай тарыхый изилдөөлөргө таянбастан эле «Кутадгу билиг» дастанынын оригиналындагы текстин азыркы кыргыз тилине салыштырып көрсөк деле ачык байкалат.Негизи,тилдердин генеологиялык, же болбосо типологиялык жакындыгы тилдин тыбыштык, лексико-грамматикалык, синтаксистик курулушунан көрүнөт. Анткени, лексико-грамматикалык түзүлүшү

менен негизи, синтаксистик окшоштугу гана тилдердин тикеден-тике тектеш экендигин ырастайт. Ал эми тектеш тилдердин тектештигин, ошол бир тайпага кире турган тилдерге тиешелүү болгон тарыхый жазма эстеликтердин тилдери азыркы тилдерге фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактан жакындыгын салыштырма-тарыхый метод аркылуу байкоого болот. (12.7-б) Бул методду Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанынын тилин азыркы кыргыз тилине канчалык жакын экендигин байкоо үчүн колдонуп көрөлү. Тагыраак айтканда, «Кутадгу билиг» дастанынын латын транскрипциясында жарыяланган оригиналы менен түрк тилдериндеги (өзгөчө, уйгур тилине) котормолорун салыштыруу максатында жогорудагы оюбузду далилдейли. Бекеринен: «Тилдин тарыхы элдин тарыхы менен, элдин тарыхы тилдин тарыхы менен тыгыз байланыштуу», – деп айтылбаган. Буга чейин Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиев «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» деген эмгегинде кээ бир сөздөрдүн: *тай, кайда, кир, кеч, кел, чык, көк, арык, лакап, карма, кызыл, кул, бел, му□, сен, мен, мүлк, күмүш, унут, көп, сан, жок, китеп* сыяктуу сандаган сөздөрдү ошол калыбында, ушул маанисинде дастандан кездештиребиз деп белгилеп өтүшөт. (13.36-б) Чынында эле, бул саналып өткөн сөздөрдү ушул калыбында дастандын көптөгөн саптарынан жана уйгур, өзбек, казак тилдеринде да кездештирүүгө болот. Бирок, дастандын оригиналындагы кээ бир сөздөрдүн жазылышы кыргыздар тарабынан байыртадан айтылып, жазылып жүргөндөй берилген. Маселен: *терс, сегиз, төрт, тогуз, эки, тиши□, иши□е, түштү, башында, кокус, эриксе, ачык, кырмачы* деген ө□дүү сөздөр. Мына ушул кыргыз тилиндегидей берилген сөздөр поэтикалык котормолордо түрк элдеринин тилдик өзгөчөлүктөрүнө (өзгөчө уйгур тилиндеги котормолордо) жараша которулган. Оюбузду далилдөө иретинде кээ бир сөздөрдү азыркы поэтикалык котормолордон байкап көрөлү. Мисалы, 3168-кош сап дастандын оригиналында мындайча берилген.

Оригинал:

Билик бирле йазлур камуг терс түгүн.

Билик бил укуш ук тирилгил өгүн. (664- б.)

Кыргызча мааниси:

Билим менен жазылат бардык терс түйүн.

Билимди ал, акылы□ды ук, жашоо□ду ойло.

Уйгурча котормодо:

Билимле йешилген пүтүн тес түгүн.

Билим бил, акыл ук, а□лык йашагын. (665- б.) (14)

Негизинен, бул кош сапты салыштырып көрсөк, азыркы кыргыз тилине канчалык жакын экендиги өзүнөн-өзү байкалып турат. Себеби, азыркы тилибизге которсок, сөзмө-сөз, сап-сабы менен которулуп, тогуз кылым өтүп кетсе да, азыркы ырдын ритмикалык өзгөчөлүгүнө жооп берүү менен которулат. Бул кош сап поэтикалык котормолордо (өзбек, казак, кыргыз, түрк, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо) оригиналга жакын которулуп берилген, бирок, айтып кетчү бир жагдай бар. Бул кош саптагы «*терс*» деген сөз кыргыздарга көбүрөөк жакын экендигин ырастагандай. Анткени, биринчиден, «*терс*» деген сөз оригиналда байыртадан кыргыздар жазып жүрөгөндөй жазылган; экинчиден, уйгурча котормодо «*тес*» деп берилип, «р» үнсүз тыбышы түшүп жазылышы менен далилдөөгө болот. Мындай «р» үнсүз тыбышынын түшүп калышы котормочулар тарабынан кеткен күнөө эмес. Бул жердепринципиалдуу көз караш бар. Эгерде уйгурларда «*терс*» деген сөз бар болсо, анда азыркы жана мурунку уйгурча түшүндүрмө сөздүктө, уйгурча-орусча сөздүктө кезигет болчу. Тескерисинче, уйгурларда «терс» деген сөздүн котормосу да, өзү да кезикпейт (*Бул пикирибиздин туура экендигине кимде-ким күмөн санай турган болсо, төмөнкү сөздүктөрдү караса болот: Уйгур адабий тилинин изохлик лугити (Түзүүчүлөр: Иблиз Йалуб, Ганизат, Гайураны, Хамдулла Абдурахим, Аблиз Имат, Перхат Нур). Т. I. – Бейжи□: Миллетлер нашриети, 1990. – 133- б.; Хазирки заман уйгур адабий тилини□ телепус лугити. – Үрүмчү: Миллетлер нашриети, 1988. – 117–188- бб.; Уйгурско-русский словарь (Составил: Э.Н.Наджип). – М.: Советская энциклопедия, 1968. – С. 295.*) Аларда «терс» деген сөздүн ордуна «тес» деген сөзүн колдонушуп, «трудный, трудно» деген мааниде туюндурулат. Ошондуктан, оригиналдагы «Билик бирле йазлур камуг **терс** түгүн» (Билим менен жазылат бардык **терс** түйүн) деген сап уйгурча котормодо: «Билимле йешилген пүтүн **тес** түгүн» деп которулуп берилген. Демек, Жусуп Баласагын азыркы кыргыздар жазып жүргөндөй «терс» деп жазгандан кийин, бул эстелик кыргыздарга көбүрөөк жакын экендиги өзүнөн-өзү далилденип тургансыйт. Ошондой эле, «тогуз», «сегиз», «эки» деген сандардын жазылышы да кыргыздар тарабынан байыртадан айтылып, жазылып жүргөндөй берилген. Оюбуз далилдүү болсун үчүн мисалдар келтирели:

Оригинал:

Буларда эң үстүн Секентир йорир,
Эки йил сегиз ай бир эвде колур. (1, 66- б.)

Кыргызча мааниси:

Баарынын эң үстүндө Сатурн – ал.
Эки жыл сегиз айлык мөөнөтү бар.

Оригинал:

Бири сөздөгү ал тогузу тиздиг,
Тиздиг сөз түпү аслы барча йизиг. (246- б.)

Кыргызча мааниси:

Бирин айтып, тогузун тый – керексиз,
Кажетсиз сөз – капта калсын демекпиз.

Ушул кош саптардагы «сегиз», «эки», «тогуз» деген сандардын которулушу уйгурча котормодо мындайча которулган.

Булардын эң үстүн Секантир турур,
Экки йыл секкиз ай бир буржда калур. (66- б.)

Бирин сөзлесе, токкуздар йасак,
Йасак сөз – тегиндин болур пад пурак. (247- б.)

Бул берилген кош саптар бир окуган адамга эч кандай таасир бербейт. Бирок, академик Б.Бартольддун: «Манас» эпосун кыргыз тилинде орус тамгасында жазган кезде **ө, ү, ы** тыбыштары жетишпегендиктен, «Манастагы» көп сөздөр бурмаланып калган» деген пикирин эске алсак, (15) анда оригиналдагы автордун «терс», «эки», «сегиз», «тогуз» деп жазышынын негизинде да чындыктын үлүшү бар экендигин байкоого болот. Себеби, оригиналдагы бул сөздөрдүн жазылышы кыргыздар тарабынан байыртадан айтылып жүргөндөй берилген. Мындай өзгөчөлүктөр жалаң эле тыбыштар аркылуу көрүнбөстөн, кээ бир тыбыштардан түзүлгөн толук сөздөрдөн да байкоого болот. Мисалы, дастандын 4458- кош сабында мындай деп берилген:

Оригинал:

Темүрчи, этүкчи йана кырмачы,
Йа сырчы, бездизчи йа окчи йачы. (922- б.)

Кыргызча мааниси:

Темирчи, өтүкчү жана кырмачы,
Же сүрөтчү, жыгач кескич, же окчу-жаачы.

Ал эми бул кош саптар азыркы поэтикалык котормолордо мындайча которулган.

Уйгурча котормодо:

Темирчу, өтүкчи йена теричи,
Йа сырчы, бойокчы, йа окчы, йачы. (923- б.)

Өзбекче котормодо:

Темирчи (лар), этикчилар (яъни косиблар)
хамдауймакордурадгор (лар),
Ёбуёкчи (лар), рассомлар, ёуксоз-ёйсозлар.
(667- б.)

Казакча котормодо:

Темирші, етікші, балташы, терішілер,
Сыршы, зергер, садакшы, жебешілер. (417- б.)

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

Темирчи бар, өтүкчү бар, кырмачы,
Сырчы, бөзчү, жебе, саадак кылдаты. (529- б.)

Кыргызча котормодо:

Темирчилер, өтүкчү, бычмачылар,
Боёкчүсү, жебечи, жаачысы бар. (366- б.)

Бул главада кол өнөрчүлөргө туура мамиле жасоого үндөйт. Бирок жөн эле куру сөз менен айтпастан, көркөм элестөө аркылуу ар бирөөсүн атап, алардын өзгөчө баалай турган касиеттерине токтолуп өтөт. Мына ушундай атап өткөн кош саптарынын бири жогорудагы келтирилген мисалдар болуп саналат. Бул мисалдарда Жусуп Баласагын темир устаны, өтүкчүнү, жыгач

устаны, кырмачыны, сүрөтчүнү жана окчу-жаачыларды атап өтөт. Мындай автордун атоолору азыркы поэтикалык котормолордо берилген, бирок өзгөрүүлөрдөн да алыс эмес. Тагыраак айтканда, жогорудагы келтирилген мисалдан көрүнүп тургандай, биринчи кош сабындагы оригиналда **«кырмачы»** деген сөз азыркы уйгурча котормодо: **«теричи»**, казакча котормодо: **«балташы, терішілер»**, кыргызча котормодо: **«бычмачылар»** деп алмаштырылып которулган. Ал эми орусча

котормодо бул сөздүн мааниси толугу менен жоюлуп кеткен. Негизинен, **«кырмачы»** деген сөздү алмаштырып которуунун зарылчылыгы деле жок болчу. Өзгөчө, кыргызча котормолоруна тийиштүү. Анткени, бул сөздүн тыбыштык түзүлүшү жагынан жана берген мааниси боюнча кыргыз тилинде берилген. Бул сөздүн мааниси кыргызча-орусча сөздүктө **«изготовитель деревянной посуды» (жыгачтан идиш жасаган кол өнөрчүлөр)** деп которулган.(16.496-б) Ал эми уйгурча сөздүктөрдө бул сөздү кезиктирүүгө болбойт.(17.264-б) Мындай өзгөчөлүктү байкаган өзбекче жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо туура которуп беришкен. Атап айтканда, өзбекче котормодо: **«уймакор»** деген сөз менен берилген, бул өзбекче-орусча сөздүктө: **«уймакор» (резчик, режущий узоры на твердом материале)** деп которулган.(18.581-б) Демек,оригиналдагы **«кырмачы»** деген сөз азыркы тилибизде архаизмге айланып кетсе да, өзүнүн берген мааниси жана жазылган тыбыштык өзгөчөлүгү менен кыргыз элинде гана айтылып, жазылып жүргөндөй берилгендигин танууга болбойт. Анткени,башка түрк элдеринин сөздүктөрүндө мындай сөздүн маанисин да, өзүн да кезиктирбейси□. Ошондуктан, бул сөздүн оригиналдагы мааниси кыргыздар тарабынан байыртадан жазылып жүргөндөй берилген.Ал эми уйгурларда болсо, табиятынан жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, **«терс»** деген сөздөн **«р»** үнсүз тыбышын түшүрүп **«тес»** деп; **«эки», «тогуз», «сегиз»** деген сандарга **«к»** үнсүз тыбышын кошуп **«эки», «токкуз», «секкиз»** деп; **«тиши □», «түштү»** деген сөздөрдөгү **«т»** үнсүз тыбышын **«ч»** үнсүз тыбышына алмаштырып, **«чиши □», «чүштү»** деп жазып келишкендигин, **«кырмачы»** деген сөздүн берген мааниси да, тыбыштык түзүлүшү да жок болушу жөн эле пайда боло калган өзгөчөлүктөр эмес. Эгерде Жусуп Баласагын уйгур элинен чыккан инсан болсо, анда дастанында уйгурлар окшоп **«тес», «эки», «токкуз», «секкиз», «чиши □», «чүштү»** деп жазат эле. Тескерисинче, оригиналдагы мисалдардан көрүнүп тургандай, **«терс», «эки», «төрт», «тогуз», «сегиз», «тиши □», «түштү», «ачык», «кокус», «кырмачы»** деп жазган. Мындай мисалдарды дастандын оригиналынан ми□деп кездештирүүгө болот. Мунун өзү дастандын тили түрк тилинде, анын ичинде орто кылымдагы кыргыз тилинде жазылганын эске салып жатпайбы. Себеби, уйгур тилинде **«терс»** түрүндө болуп, кийин **«тес»** болуп өзгөргөнүн, же **«эки–эки», «тогуз -токкуз», «сегиз – секкиз», «тиши – чиши», «түш –чүш»** болуп өзгөргөндөрүнө далилдер жок. Ал эми кыргыз сөздөрүнүн орто кылымда эле **«терс», «эки», «тогуз», «сегиз», «тиши», «түш», «кырмачы»** болуп жазылып, 9 кылым өтсө да өзгөрбөй, ошол калыбында сакталып, колдонулуп келе жатышын эч кандай кокустук дешке болбойт. Демек, дастандагы сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрү жана билдирген маанилери Жусуп Баласагын байыркы кыргыз тилинде жазган деп айтууга толук негиз түзөт.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Рухий дөөлөттүн башаты.// Кыргызстан маданияты, 1986, 6- февраль. – 2- б.
2. Жусуп Баласагын. Кутты білік. (Казак. котор. А.Егеубаев). – Алматы: Жазушы, 1986. – 28- б.
3. Нарынбаев А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Б.: Илим, 1994. – С. 106.
4. Тарыхый мурас «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян. – Үрүмчү, 1986 (1), – 1-,11-, 19- б.
5. Рахимов Г.Р. Судьбы неханских народов в КНР. – М.: Мысли, 1991. – С. 15.
3. Алиева М.М. Жанры уйгурского народа. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 11.
4. Эралиев З. Жусуп Баласагын – биздин сыймыгыбыз.// Заман–Кыргызстан, 1994, 22- июнь.
5. Радлов В.В. «Кутадгу билигке» акыркы сөз. Немец тилинен которгон А.Жолдошбеков. Басмага даярдап жарыялаган проф. К.Артыкбаев.// Кыргызстан маданияты, 1969, 22- январь.
6. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг (уйгурча котормосу). – Пекин: Бейжин, 1984. – 4-, 10- бб.
7. Кашкари М. Дивани лугат ат-тюрк. I т. – Ташкент: Узбекистон ССР Фанлор акад. нашриети, 1960. – 8-, 26- бб.
8. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашкари (Барскани) жана анын «Дивани лугат ат-тюрк» сөз жыйнагы (1072–1077). – Б.: Кыргызстан, 1997. – 76- б.
9. Сартбаев К.К. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы (кыргыз, казак, өзбек тилдери боюнча). – Ф.: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1967. – 7- б.
10. Асаналиев Ү., Ашыралиев К. «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. – Ф.: Илим, 1965. – 36- б.
11. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг (уйгурча котормосу). – Пекин: Бейжин, 1984.
12. Бартольд В.В. Сочинения (редкол. Б.Г.Гафуров и др.). т. 5. – М.: Наука, 1982.
13. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Б.: Шам, 1999. – 496- б.
14. Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – С. 264.
15. Узбекско-русский словарь. – М.: Издательство иностранных и национальных словарей, 1959. – С. 581.